

ՀԱԼԷՊԻ ԳԱՆՁԱՏԱՆ ՍՐԲԱԶԱՆ ՄԱՍՈՒՆՔՆԵՐՆ ՈՒ ՄԱՄՆԱՏՈՒՓԵՐԸ (Բ)¹

ՎԱՐԴԻ ՔԷՇԻՇԵԱՆ

Հալէպի Զարեհեան Գանձատան մէջ ծխական առարկաներու շարքին լայն տեղ կը զբաղեցնեն հայ եկեղեցւոյ նիւթական մշակոյթի այն իրերը, որոնք ծխական արարողութիւններու ընթացքին մասնաւոր եւ օժանդակ դեր չունին եւ գուտ յարդարանքային նշանակութեան առարկաներ են: Այս խումբին կը պատկանին մասանց պահարանները, որոնք առաւելաբար Ս. Սեղանի համար պատրաստուած յարդարանքի զարդեր են, որոնք մասունքի լրացումներով ստացած են պաշտամունքային նշանակութիւն:

Այս մասանց պահարանները ընդհանրապէս արծաթեայ եւ ոսկեզօծ, տարբեր չափի եւ ձևի ոսկերչական արուեստի զանազանութիւն մը ներկայացնող սեղանի զարդարակներ, ճաճանչներ են: Հայկական արծաթագործութեան այս զոհարները կ'առանձնանան ձևի եւ բովանդակութեան ուրոյն յատկանիչերով եւ գեղարուեստական ինքնատիպ լուծումներով:

Բնականաբար, գործնականօրէն անհնար է պարզել, թէ ճաճանչակերպ զարդերն ու խաչաձեւ մասնատուփերը իրրեւ քրիստոնէական առարկաներ ե՞րբ մուտք գործած են հայ եկեղեցական մշակոյթի գանձարան, սակայն յատակ է որ ճաճանչակերպ զարդերը պէտք է դիտել ընդհանրապէս եկեղեցական մշակոյթի եւ մասնաւորաբար մասունքարաններու պատրաստման ու ձևաւորման ընթացքին մէջ, ուստի անոնց արմատները պէտք է որոնել նախ եւ առաջ համաքրիստոնէական փոխազդեցութիւններու ակունքներուն մէջ:

Կրօնա-ծխական առարկաներու պատրաստումը հրաշալիօրէն իւրացուած եւ ընդհանրացած է հայ աւանդական արծաթագործութեան մէջ: Ստեղծագործ հայ վարպետները կերտած են նիւթական մշակոյթի անզուգական արժէքներ, որակական նոր աստիճանի հասցնելով եկեղեցական զարդարուեստը: Մասնախաչերու եւ խորանի զարդերու այս խումբը՝ ինչպէս մասնատուփերու միւս օրինակները, անմիջականօրէն կ'առնչուին սուրբերու մասունքներուն եւ սրբազան առարկաներուն, եւ որպէս այդպիսիք մշտապէս վայելած են հաւատացեալներու ջերմեւանդ ակնածանքը: Եթէ աչիրու եւ արկղիկներու նախատիպերը կը համարուին մասունքարաններու հնագոյն օրինակները եւ կ'առնչուին քրիստոնէութեան տարածման հին դարերուն, ապա ճաճանչակերպ կամ խաչաձեւ մասնատուփերու աւանդոյթը աւելի ուշ ժամանակներու երևոյթ է: Եկեղեցական հանդիսաւոր առիթներուն ճաճանչաւոր խաչերը, խորանազարդերը Ս. Սեղանի կարեւորագոյն զարդը կը կազմեն:

14. Ժաճանչազարդ՝ մասունքով

Հալէպի արծաթագործութեան իւրայատուկ նմոշներէն է 1792ին Հալէպ պատրաստուած (թիւ 448) մասունք պարունակող արծաթեայ, ոսկեզօծ ճա-

ճանապարհորդ (երկայնքը՝ 43, լայնքը՝ 20 սմ.): Նմուշը եկեղեցական աւանդական ձեւերուն հարազատութեան հետ, կը դրսեւորէ նաեւ զայն ստեղծող վարպետին գեղագիտական ճաշակին եւ հայեցողութեան դրոշմը, որ ի յայտ կը բերէ ճանաչագարդերու աւանդական ձեւերու եւ տեղական արհեստագործութեան բնորոշ տարրերու զուգորդում մը: Պատրաստուած է ձուլման, դրուագման ու դրոշմումի արուեստով, փորագրական յաւելումներով եւ ունի Հալէպի դպրոցին բնորոշ յարդարանք:

Սեղանի այս զարդարանքը բաղկացած է երկու մասէ՝ կեդրոնի ձուածեւ բոլորակէն տարածուող ճաճանշաթերթիկներով կազմուած բուն ճաճանշագլուխէն եւ մանրաքանդակներու համադրութեամբ աշխատուած կոթառ պատուանդանէ: Ներկայացուող օրինակը կը թուի պատկանիլ ճաճանշագործերու այն դասակարգին, որ կը պահէ իր մէջ կանոնական ընկալեալ ձեւերն ու սկզբնական համեմատութիւնները: Վարպետ ոսկերիչը ծանօթ ըլլալով աւանդական ձեւերուն, փորձած է ինքնաբերութիւնով մը տալ ճաճանշագարդի յարդարանքին. եղածը ուրիշ բան չէ քան աւանդական ձեւերն ու անհատական պատկերամտածողութիւնը միաձուլելու փորձ մը, իսկական զուգորդում մը, որ կ'ընդգծէ անոր ինքնատիպութիւնը:

Ամէնէն ուշագրաւ հատուածը բուն ճաճանշագլուխն է, որ կազմուած է ձուածեւ բոլորակէն սփռուող նրբօրէն մշակուած՝ մէջընդմէջ շիտակ սրածայր եւ ալիքաձեւ կտրուածքով արծաթ ճաճանշներէ: Կեդրոնի բոլորակ միջուցը երկու կողմերէն ծածկուած է ճերմակ թափանցիկ ապակիով, սնամէջ պարապլուսթին մը ստեղծելով, որու ներսը կարծէք օդի մէջ գետեղուած է չափազանց նուրբ ոսկի խաչաթեւ մը: Շռալիք՝ կոր ծայրագլուխներով, դրուագման եղանակով աշխատուած խաչի այս յորինուածքը յատուկ գրաւչութիւն ու խորհրդաւորութիւն հաղորդած է: Խաչին կեդրոնը փոքր բարձրութեան վրայ սրանկիւն փոքր օղամանեակի վրայ ազուցուած ապակիին տակ ամփոփուած է մասունքը՝ ոսկորի բեկոր: Խաչին երեք թեւերուն վրայ նուրբ զուգաթելով հիւսուած օղամանեակի մէջ ազուցուած են փոքր կանաչ քարեր, իսկ խաչաթեւը կազմող չորս անկիւններու միջեւ՝ փոքրիկ մարճաններ: Խաչի ստորին թեւին կը հատուկ արծաթէ ձուլածոյ հրեշտակի մանրաքանդակ մը, դարձեալ ապակիի տակ: Կեդրոնի ապակիները երկու կողմէ առնուած են արամեաւոր չրջանակի մէջ. ուշադրութիւն կը գրաւէ չրջանակը երիզող նուրբ յարդարանքով ծաղկային շքեղ երիզագօտին: Տպաւորիչ է արծաթագոյնի, ոսկեգոյնի եւ գունաւոր քարերու նուրբ համադրութիւնը, խաչը կ'ընդգծէ բազմաշնորհ վարպետին գեղագիտական ճաշակը:

Երկրորդ երեսակողմի յարդարանքը ամբողջովին կը համապատասխանէ արտաքին կողմի յարդարանքին: Կարծես թէ լոյսի հոսանք մը կը ճառագայթէ անկէ:

Ճաճանշագարդին եւ կոթառին միացման տեղը տեղադրուած է հրեշտակի ալլ քանդակ մը, որուն մարմինն ու թեւերը աւելի թեւատարած թռչուն կը լիւնցնեն: Անոր ոտքերուն տակ գետեղուած գունդը կը միանայ վերէն վար լայնցող կոր եւ սնամէջ կոթառին, որ պատուանդանի դեր կը կատարէ, եւ որուն վրայ տեղաւորուած է հետեւեալ արձանագրութիւնը. «ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԶԻԼԻՍՅԻ ԱԹԱՄ ԿԱՍՊԱՐ ԳԵՈՐԳԻ ՈՐԴԻ ՅԱԿՈԲԱՆԻՆ ԵՒ

ԻՌԻԵԱՆՈՅՆ ԱՄԵՆԵՑՈՒՆ Ի ԴՈՒՌՆ ՍՔ. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԱ
ԵԿԵՂԵՑՈՒՆ ԲԵՐԻԱ. ԹՎԻՆ ՌՄՆԱ (1792)»:

Յաւօք արձանագրութեան մէջ յիշատակուած անձնանունները գրեթէ ոչինչ կը յուշեն: Կրնանք կուսնել, թէ Հայէկ Հաստատուած քիլիսցի բարեպաշտ հաւանաբար նաեւ բարեկեցիկ ընտանիքի մը յիշատակն է որ ցարդ կը պահուի նուիրարներու մի նոյն կամարներուն տակ: Յիշատակութիւն չկայ նաեւ մասնատու փի պարունակութեան մասին:

Հին գործի մը տպաւորութիւնը կը թողու ճաճանչի այս օրինակը, որ իրականին մէջ ալ բաւական մաշած է, ճաճանչաթերթիկները տեղ-տեղ ծռւած եւ փրթած են եւ նորոգութեան հետքեր կը նշմարուին: Այնպէս կը թուի որ ան երկար ատեն մաս կազմած է եկեղեցիի խորանները զարդարող հիմնական յարդարանքներուն,

15. Սեղանի զարդախաչ՝ մատունքով

Գեղարուեստական ուրոյն յարդարանք ունեցող Ս. Սեղանի զարդարանքի ընտիր օրինակ մըն է թիւ 449 թուահամարի տակ պահուող զարդախաչը: Պատրաստուած է գուգաթելի, գնդիկազարդման արուեստով, ցորենաձեւ հատիկներու յաւելումներով (երկայնքը՝ 48, լայնքը՝ 22 սմ.): Անիկա արծաթեայ է, ոսկեզօծ, կազմուած երկու մասերէ՝ բուն զարդախաչն եւ կոթառէն:

Զարդախաչը կազմուած է լայն տերեւիկներ յիշեցնող գուգաթելի նուրբ բանուածքով սրածայր խաչաթիւերէ: Ոլորուն կորագիծերով ու իրարմէ բխող զարդանախշերով գեղեցկօրէն մշակուած յենքը հարստացած է անկանոն, կարծէք ցիրուցան եղած երկարուկ հատիկներու սքանչելի յաւելումով: Վարպետ ոսկերիչը սակայն չէ բաւականացած յորինուածքի սկզբնական նուրբ շարժումով, այլ փորձած է գոյնզգոյն քարերու յաւելումներով գեղանկարչական աշխուժութիւն հաղորդել խաչի յարդարանքին: Իւրաքանչիւր թիւին վրայ գետեղուած կեղրոնական կարմիր ուռուցիկ ակերուն չորսըտորը կանաչ ակերով զարդարելով, ան յաջողած է նմոյշին ընծայել ազնուական շքեղութիւն:

Խաչաթիւը եզրագծող շքեղ գօտին կը վկայէ զայն պատրաստող ոսկերիչ վարպետին հմտութեան ու գեղագիտական բարձր ճաշակին մասին: Միջին չափի կանաչ, կարմիր, վարդագոյն փայլփուրն քարերը գետեղուած են իւրաքանչիւրին համար ստեղծուած բարձրադիր քարէ տուփերու մէջ, որոնք իրարմէ բաժնուած են ոլորուած գուգաթելի ժայռաձեւներով, կազմելով շքեղ շրջագօտի մը: Խաչաթիւի կեղրոնը գուգաթելով հիւսուած թեթեւ բարձրութեամբ օղամանեակին մէջ գետեղուած է մատունք պարունակող ապակեպատ տուփիկը, ուր հազիւ կ'ընդշնմարուին գմուռսի հետքերը:

Երկրորդ երեսակողմը ամբողջութեամբ նոյնն է, նոյն օղամանեակի մէջ առնուած խաչաթիւը, ակերու երանգային փոքր տարրերութեամբ: Կեղրոնի հատուածը՝ մատունքի հակառակ կողմը, կ'ամբողջացնէ գուգաթելի ընտիր յենքը, որուն վրայ ազուցուած են նոյն կարմիր-կանաչ ակերը:

Խաչաթիւի ստորին մասը ամրացուած է հարթ եւ ողորկ կոթառը:

Դժբախտաբար հայ աւանդական արծաթագործութեան ընտրող տարրերով յատկանշուող այս զարդարուն խաչը զուրկ է արձանագրութենէ: Կրնանք անվարան ըսել, որ ան ոճական ընդհանուր գիծերով աւելի կը մօտենայ հայկական

բնաշխարհի արծաթագործութեան կեդրոններուն, համապատասխանութիւն մը պարզելով Վասպուրականի ոսկերչական արուեստի նմոշներուն հետ:

16. Մասնախաչ

Փոքր չափի արծաթեայ այս մասնախաչը ուշադրութիւն կը գրաւէ իր գեղեցիկ եւ կատարեալ ուրուագիծերովը (թիւ 336): Խաչն ամբողջութեամբ զուգաթելի եւ հատիկազարդման բաւական բարդ եղանակով իրականացուած ընտիր բանուածք է: Արուեստի հասունութիւն մը կայ այստեղ. հմտութեամբ աճած, լիացած, վարպետ ոսկերիչի մը գործը ըլլալ կը թուի: Որակն ու պատրաստութիւնը նոյն՝ հայկական բնաշխարհի ոսկերչական արուեստին հարազատութիւնը կ'ընդգծեն:

Խաչաթեւի յորինումներ, սրածայր սլաքներ յիշեցնող՝ խոր կտրուածքներով հիւսկենանկերտ քառաթեւ մըն է (երկայնքը 13.5, լայնքը՝ 13.5 սմ.): Կեդրոնէն սփռուող խաչին չորս հաւասար ծայրերը կը մօտենան, բայց չեն հանդիպիր ու հպիր իրարու: Աւելի խորունկ ու բարդ հանգուցաւորում մը կայ խաչաթեւերուն խորքերուն միջեւ: Հակառակ անոր, որ խաչաթեւերը կազմող միջոցը պարապ է, սակայն այս բացութիւնները աւելի հարուստ կը դարձնեն անոր ուրուագիծը: Դէպի ներս հակուած ծայրաթեւերուն կտրուածքները իրարու միացած են ազատ տարածութեան մէջ ձգուած քարերով: Քարերու նոյն շքեղ զգեստմը ունի նաեւ մասունքը եղրագծող օղակը:

Խաչաթեւերուն վրայ համաչափ զուգահեռներով տեղադրուած տարբեր չափի ու ձեւի՝ կտր, արցունքածեւ, եւ տարբեր գոյնի քարերը զուարթ տրամադրութիւն մը ընծայած են խաչի պարոքեան վերարտադրութեան: Քարերու գունալին դասաւորումը խնամքով կատարուած է՝ կարմիրի, վարդագոյնի, կապտաւուն կանաչի յարափոփոխ համադրութիւն մը կազմելով: Կեդրոնը խոշորեկ շրջանակը պարագրող ապակին տակ ամփոփուած է մասունքը: Քարերէն զատ, մակերեսը լեցուած է արծաթ զուգաթեւ գնդածաղիկներ յիշեցնող յաւելումներով:

Երկրորդ երեսակողմը կը ներկայացնէ հարթ եւ ողորկ մակերես մը, եզերքը շեղակի սեղմ գծիկներով փորագրութեան յաւելումով: Կեդրոնի քառակուսի շրջագօտին մէջ համաչափ տառերով փորագրուած է հետեւեալ արձանագրութիւնը. «ԾԻՇԱՏԱԿ Է ՍԲ. ՄԱՍԱՍԲ ԹՈՐՕԵՆՅ ՀԱՐՍ ԷԹԵՐԻՆ ԵՒ ՈՐԴՈՅՆ ԹՈՐՈՍԻՆ ԵՒ ԱՆՆԱԻՆ Ի ԴՈՒՌՆ ՍԲ. ՎԱՌՎԱՌԻԱ ԿՈՒՍԻՆ² 1287»:

Մասնախաչին Ա. եւ Բ. կողմերը իրարու միացած են զուգաթելի ընտիր մշակումով, ամբողջութիւն մը կազմելով խաչաթեւին հետ: Խաչաթեւի գլխածայրը ամրացուած շղթային կցուած է պզտիկ աննշան խաչ մը՝ Յիսուսի մանրաքանդակով: Շղթային առկայութիւնը կը յուշէ որ ան կախովի մասնախաչ մըն է:

17. Խորանի մեծ խաչ՝ մասունքով

Հալէպի Գանձատան հարուստ հաւաքածոյին մաս կը կազմէ նաեւ Այնթապ պատրաստուած, նախապէս տեղուոյն եկեղեցիներուն պատկանած ծիսակնան առարկաներու եւ զգեստներու ճոխ հաւաքածոյ մը: Մեր քաղած բանաւոր տեղեկութիւններուն համաձայն այս առարկաները Հալէպ փոխադ-

րուած են 1920-1921ին այնթապցի հայրենակիցներու կողմէ, եւ յաջորդող տարիներուն նոյն՝ այնթապցի ազգայիններու կողմէ ի պահպանութիւն դրուած են Հայէկալի Գանձատան մէջ: Բաւական հարուստ այս հաւաքածոյին մէջ մեր ուշադրութիւնը կը գրաւեն խորանի երեք մեծադիր մասնախաչեր (թիւ 202, 203, 204), (երեքն ալ Այնթապի հայութեան կողմէ նուիրուած, ի յիշատակ՝ Ս. Աստուածածին եկեղեցիին), յար եւ նման իրարու՝ շնչին տարբերութիւններով, որոնք ակնյայտօրէն եթէ ոչ նոյն վարպետին, ապա նոյն արհեստանոցին գործերը ըլլալ կը թուին: Մասնախաչերու այս օրինակները իրենց վրայ կը կրեն հայկական արծաթագործութեան ընդուն տարբերը, մասնաւորաբար՝ սունակաձեւ խաչի համամասնութիւնները, պատրաստման եղանակն ու զարդանախերու հմուտ օգտագործումը, զուգաթելի, հատիկազարդման արուեստի համադրումները, որոնք լաւապէս կը դրսեւորուին Այնթապի հայ վարպետներու գործերուն մէջ: Բնորոշ է, որ Այնթապի վարպետ ոսկերիչները ոչ միայն յաջորդաբար իրենց սերունդներուն փոխանցած են արհեստի գաղտնիքները, այլեւ սերունդէ սերունդ պահպանած են ընտանեկան արհեստի ավանդուածները:

Այս նմուշներէն կ'ընտրենք 204 թուահամարը կրող մասնախաչը, որ աչքի կը զարնէ յարդարանքային խնամուած եւ հմուտ մշակումներով, մասնաւորաբար պատուանդանի պատկերազարային փորագրութեամբ եւ իւրայատուկ յիշատակարանով:

Մասնախաչը եռամաս է, կազմուած՝ հաւասարաթեւ խաչէ, բաւական նուրբ աշխատցուած կոթաւէ եւ լայնանիստ պատուանդանէ (երկայնքը՝ 50, լայնքը՝ 25 սմ.): Արծաթ, ոսկեզօծ այս զարդախաչը պատրաստուած է զուգաթելի, հատիկազարդման եւ դրուագման արուեստով: Բուն խաչը կազմուած է կեղդոնէն ծաւալող ալձեւ եռալիք կորութիւններով, չորս սրածայր խաչաթեւերէ: Այն ամբողջութեամբ հիւսկէն նուրբ բանուածք մըն է, իրականացուած զուգաթելի, հատիկազարդման եւ դրուագման բարձր արուեստով: Նկարչագեղ բարդ յորինուածքով ցանցկէնահիւս խաչը ձեւաւորուած է բուսական զարդանախերով՝ իրարմէ թխող, իրարու բացուող շարժուն հանգոյցներով, ընդելուզուած գնդիկայեռ յաւելումներով:

Չափազանց նուրբ աշխատցուած է ամբողջ խաչը երիզագծող հիւսկէն ժապաւէնը: Վարպետ ոսկերիչը հիանալի լուծում տուած է խաչաթեւերու միացման չորս անկիւններուն: Ուշին սունակէն ելլող նրբագեղ բանուածքով, փրկուղայեռ, գնդիկազարդ, կտրտուած եզերքներով նշաձեւ ելուստները սքանչելի ներդաշնակութիւն մը կը կազմեն խաչի սանդղագործ մակերեսին հետ, միաժամանակ պտոյտի շարժում մը կը հաղորդեն միջոցին: Ուշի կեղդոնը թիթեւ բարձրութեան վրայ ագուցուած շրջնաձեւ ապակիին տակ պարփակուած է մասունքը (փայլաթուղթի մէջ փաթեթուած): Ուշը երիզող նոյն հիւսկէն ժապաւէնը կը կրկնուի մասունքը պարունակող կեղդոնի հատուածին վրայ, չուրդուորը՝ մանր կանաչ կարմիր փայլիլուն ակեր: Ուշաթեւերը նոյնպէս յարդարուած են միջին չափի բազմադոյն փաթերով (նունաքար, փրուզ, մարճան): Քարերու դասաւորումը կատարուած է յստուկ մշակմամբ, գունային ներդաշնակութիւն մը կազմելով ամբողջին մէջ:

Երկրորդ երեսը աշխատուած է նոյն հիւսկէն եղանակով, կը կրկնուի նախազարդ յենքը: Ա եւ Բ երեսները իրարու միացած են լայն զուգաթեւ

հիսուսաւորութիւնը երիզագոտիով, այնպէս որ խաչը ամբողջութիւն մը դարձած է: Բ կողմին վրայ կը պակսին զանազան ակերն ու քարերը, կարծես խորհրդաւոր դետին մը ստեղծելով կեդրոնը տեղադրուած խաչուած Յիսուսի փոքր մանրաքանդակին համար: Յիսուսի զլխավերելը կ'երեւին ժապաւէնածէս չըջնակի մէջ փորագրուած՝ Յ[իսուս].Ն[ազովրեցի].Ո[թ][ապաւոյ].Հ[րեցի]. սկզբնատառերը:

Ոսկերիչ վարպետը հետաքրքրական լուծում տուած է խաչաթիւը չալկող ձողի յարդարանքին: Անիկա կազմուած է իրարու կցուած կոր, գնդաձեւ, երկարուկ գլաններով:

Գեղարուեստական հմուտ մշակումով, իւրայատուկ ձեւի եւ յարդարանքի առումով տարբեր մակարդակ մը ի յայտ կը բերէ պատուանդանը: Առաջին հայեացքով եւ պատրաստման եղանակի եւ իրարմէ բոլորովին տարբեր ոճային ուղղութիւններու զուգորդում մըն է կատարուածը. շնորհալի վարպետը յաջողած է ոչ միայն երկու տարբեր մակարդակներ իրարու միացնել, այլեւ հանդիսաւոր կերպարանք մը տալ խաչի կերտուածքին: Իսկապէս ալ փառաւոր, լայնանիստ պատուանդանը առանձնայատուկ չքեղութեամբ օժտած է խաչը: Բրգաձեւ՝ վարը լայն փուլածքով դէպի վեր աստիճանաբար նեղցող պատուանդանը միաժամանակ իրրեւ մակերես ծառայած է ընդարձակ արձանագրութեան համար: Այստեղ ակնյայտ է վարպետ ոսկերիչին ստեղծագործական թափը. զայն յարդարող վարպետը չէ բաւականացած ծրագրուած մասնախաչի վերաբերեալ արձանագրութեան տողերը փորագրելով, այլ կերտած է պատկերազրական շղթայագօտիներու հոյակապ մշակում մը: Պատուանդանը վերէն վար ակօսող եօթ շարք բոլորաձեւ սանդուխներ յիշեցնող զարդագօտիներով լեցուած է միջոցը, անոնց միջեւ հիանալի փորագրումով մը տրուած է արձանագրութիւնը: Շարքերէն ոչ մէկը կը կրկնուի. անոնցմէ իւրաքանչիւրը արտաքին գծային փորագրութեամբ կը ներկայացնէ բուսական (զանազան տերեւներ, ծաղիկներ), կենդանական (առիւծ, արծիւ), ինչպէս նաեւ քրիստոնէական խորհրդանշիչը (լուսին, արեւ) պատկերող զարդագօտիներ: Կ'ընդնշմարուին նաեւ կրկնուող, իրար ընդելուզուած «ԱՍՄ» յիշեցնող սկզբնատառեր, հաւանաբար՝ վարպետի անունն սկզբնատառերը:

Արձանագրութենէն կը պարզուի որ մասունքարանը կը պարունակէ միաժամանակ քանի մը սուրբերու եւ սրբութիւններու վերաբերող մասունքներ, ինչպէս՝ «Կենաց Փայտ», Աբ. Կարապետի¹, Երմիոյն² վկայի, Պանթալէոն վկայի³, Ս. Գէորգ Զօրավարի⁴, Նոյեան Տապանի⁵ եւն.: Յիշատակարանին մէջ մասնաւորապէս նշուած է որ Կենաց Փայտի մասունքը եկեղեցիին նուիրաբերած է Այնթապու առաջնորդ Յակոբ Մայրազոյն Վարդապետը: Արձանագրութեան համաձայն, սրբազան այլ մասունքներ եւս ամփոփուած են այստեղ, որոնց ծագումը անյայտ մնացած է, քանզի մինչ մասնախաչը կը պատրաստուէր զանոնք ընծայող հոգեւոր հայրը վախճանած է:

«Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՏԵԱՌՆ ԿԻՐԱԿՈՍ ՄԵՇ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ՝ ՍՐԲՈՅ ԱԹՈՌՈՅՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ Ի ՅԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ՅԱՅՍՄ ԶԱՐԱԲԵՍ ՈՐ Է ԱՆԹԱՓՈԻ ԿՈՒՏԻՆԱՅԻ ՏԵԱՌՆ ՅԱՌԱՅ ՀԱՆՃԱՐԵՂ ԵԱՅՐԱՊԵՏՈՅ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԵՒ Ի ՆՈՐԻՆ ՏՆՈՐԻՆՈՒԹԵԱՄԵ ԵՒ ԶԱՆԱՅՆՈՐՈՒԹԵԱՄԵ ԵՒ ԱՐԴԵԱՄԵ ՀԱՄԱՅ ՈՐՀՆԵԱԼ ԺՈՂՈՎՐԴՈՅ ՅԵԴԻՆ ՅԻՇԱՏԱԿ ԱՅՍ ՍՐ. ԽԱՉՍ Ի

ԳՐՈՒՆՍ ՍՐՔՈՅ ԵԿԵՂԵՑՈՅ ՈՐ Է ՍՔ. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԱՅ ՅԻՇԱՏԱԿ
ԵՆ ՊԵՂՊԵՆՈՒԹԵԱՆ ՍՔ. ՍԵՂԱՆԻ ՍՔ. ՄԱՍԱՆՅ ՄԱՍԱՆՅՆ ՈՐՔ ԵՆ
ԱՍՈՔԻՆ ՆԱՆ ԿԵՆԱՅ ՓԱՅՏԻ ՄԱՍՆ ՊԱՐԳԵԵՑ ԵՒ ԱՌ ՍՔ.
ԵԿԵՂԵՑԻՆ Ի ՎԵՐՈՅ ՅԻՇԵԱԼԴԵՏԵՆ Բ. ԿԱՆ ՍՔՅ. ԿԱՐԱՊԵՏՈՒ ՍՔ.
ՅԵՐՄԵԳԻՆԻՆ ՎԿԱՅԻ ՄԱՏՆ ՊԱՆԴԵԼԵՈՆԻ ԲԺՇԿԻՆ ՍՔՅ.
ԳԵՈՐԳԱՅ ՋՕՐԱՒԱՐԻՆ ԵՒ ՆՈՅԵԱՆ ՏԱՊԱՆԻ ՓԱՅՏ ՓՐԿՈՒԹԵԱՆ
ԱԵՆԱՐՀԻՆ ԵՒՍ ԿԱՆ ԱՅԼ ՍՐՔՈՅ ՄԱՍՈՒՆՍ ԱՅՆՅԱՅՏ ԱՆՈՒԱՄ ՁԻ
ՈՉ ԳԻՏԵՐ ՈՒՍՏԻ Է ԱՆՅ Ի ՉԵՈՍ ՀԱՅՐԱՊԵՏ ՀԱՆԳՈՒՑԵԱԼ Է»:

18. Ճաճանչով խաչ

Գեղարուեստական ուրոյն յարդարանք ունեցող մասնախաչի օրինակ մըն է 1789ին Հալէպ պատրաստուած (թիւ 1) ճաճանչով խաչը, որ գեղազարդման համազօրմբի եւ օգտագործուած նիւթերու համադրութեամբ բոլորովին նոր ուղղութիւն մը ի յայտ կը բերէ: Արծաթեայ, փայտի եւ կաշուէ յաւելումներով ձուլման եւ դրուագման արուեստով շինուած ճաճանչի այս օրինակը կը ներկայացնէ Հալէպի արծաթագործութեան բնորոշ գիծ մը: Գանձատան մէջ կը ցուցադրուին քանի մը նման յօրինուածքներ, որոնք պատրաստուած են Հալէպի մէջ յատկապէս տեղուոյն եկեղեցիներուն ընծալարերելու նպատակով: Ասոնք տարբեր չափի եւ ձեւի ճաճանչախաչեր, հրեշտակներ են, սակայն ունին միանման յօրինուածք՝ պատրաստուած են դրուագման եւ փայտի ու կաշուի վրայ երեսապատման եղանակով: Ներկայացուող ճաճանչախաչը ընդհանուրին մէջ կ'առանձնանայ ոչ միայն իր ծաւալով, այլեւ խորհրդաւոր վերարտադրութեամբ:

Ընդհանուր յարդարանքին մաս կը կազմեն կեդրոնական սիւնին վրայ բարձրացած արծաթ բոլորածեւ ճաճանչախաչը, իսկ վարը՝ սիւնին աջ եւ ձախ կողմերը, կ'երեւին հրեշտակներ, այս հանդիսաւոր ուրուանկարը կ'ամբողջանայ զինք պարագրող կամարածեւ խոշոր շրջանակով, որ խորունկ ու բարդ ծաւալ տուած է յօրինուածքին: Փայտէ պատուանդանը ամբօրէն երեսապատուած է սեւ կաշիէ մակերեսով, որուն վրայ, զուգահեռ մակարդակներու վրայ կառուցուած է յօրինուածքը: Բարակ, շատ նուրբ արծաթէ թերթի վրայ դրուագուած պատկերները կտրտուած նրբագիծերով փակցուած են պզտիկ, զրեթէ անտեսանելի գամերով: Առանձնաշատուկ գրաւութիւն կը ներկայացնեն քիչ մը յուշարձանային երկու կողմերէն դէպի սիւնը հակած եւ մէկ ձեռքով սիւնին ծայրամասը բռնած զոյգ հրեշտակները: Վարպետը կրցած է խորհրդաւոր պատկեր մը ստեղծել, կարծէք դրուագին մէջ խտացուցած ըլլայ խաչի խորհուրդը: Հրեշտակները երկուքն ալ ունին շատ նուրբ շարժում, նոյն կողմութիւնը՝ ուսերէն աճած փետրաւոր թևերուն, շեղակի երեք քառոցով գլխիկներու վրայ լիացած լուսապսակներուն, հագուստներու ծալքերուն:

Սրբու կերպարներուն միջեւ հանգչած է պրոնդեայ շքեղ թաղար մը, որմէ կը տարածուի եւ հետզհետէ ծաւալ կը ստանայ ծաղկային շքեղ արապեսը՝ ծաղիկներ, տերեւներ, բաղնիքի ոլորուն, դէպի վեր հակող ճիւղեր, այս ամէնը՝ ներքին կտրուածքներով արտայայտուած: Վարը՝ ծաղկամանին տակ, պատուանդանի հարթ եւ ողորկ մակերեսը կը պարփակեն կրկնակ արձանագրութիւնները:

Վերը՝ հրեշտակներու ձեռքերուն վրայ բարձրացած բոլորածեւ սիւնը, կը ստեղծէ լայն միջոց մը. վարպետին ձգտումն է ասիկա՝ մեկուսի առանձին դիրքով ընդգծել սիւնին վրայ բարձրացուած ճաճանչին սքանչելի վեհութիւնը:

Միջոցը կը կտրէ սիւնին վերի մասին հանգչող բոլորակէ դունդ մը՝ պատուանդանը, որուն վրայի ձուլածոյ թեւատարած թռչնակերպ հրեշտակի քանդակը, որ կը փորձէ երկու կէտի բացուող պարապը կարճել: Բարձրասյաց սիւնին վրայ՝ կը հանգչի կըրը շրջագիծով սրածայր ալեձեւ նուրբ թերթիկներով լիացած ճաճանչապսակը որ կարծես կը գրաւէ ընդարձակ դատարկութիւնը՝ հանգիսատը ճառագում մը սփռելով իր շուրջ:

Շատ սիրուն մշակում ունի ճաճանչապսակի կեղրոնի օղակաձեւ յօրինուածքը. ծաղկալին լայն շրջանակը արեւածաղիկի պատրանք կը ստեղծէ. միջոցը դատարկ է. բոլորակի խորութեան մէջ գետեղուած է ուղիղ գիծերով հաւասարաթեւ, սնամէջ, խորհրդաւոր, հին սեւցած խաչ մը, որ օդին մէջ լլլայ կը թուի: Խաչաթեւերուն անկյուններուն վրայ մանր փիրուզէ ակեր կան: Խաչին խոռոչը ճաքճաք բնանիւթով մը ծածկուած է, անցեալի խաւ մը մնացեր է, հաւանաբար պաշտպանելով մասունքի հետքերը: Այս խորութեան վրայ խաչեալ Քրիստոսոսի ձուլածոյ մանրաքանդակը գետեղուած է, անյաջող, անդէմ: Հետաքրքրական շեղում մը ի յայտ կը բերէ առաջին հայեացքով անշնան թուացող այս դրուագը. կանոնիկ պատկերագրութեան մէջ ընդհանրապէս Յիսուսի ոտքերուն տակ կ'լլայ կմախքի խորհրդանշը, այստեղ՝ գլխուն վերեւն է այդ:

Ամէնէն իւրայատուկ, արտասովոր հատուածը՝ պատուանդանին երկու կողմէն դէպի վեր բարձրացող գոգաւոր լայն շրջանակն է: Ծաճանչազարդը շրջապատող կորագիծ այս կամարը յարդարուած է արծաթի բարակ շերտով, դրուագուած՝ դարձեալ ճաճանչներ յիշեցնող զարդանախշերով: Արտասովոր՝ անոր առանձին, կարծես քիչ մը անջատ դիրքն է. հակառակ ասոր, դրուագը տարածութեան մէջ կը տպաւորէ ձեւերու եւ գիծերու ամբողջութեամբ ընդհանուր յօրինուածքը յաջող համադրում մըն է, ուր ի յայտ կու գան զայն ստեղծող վարպետին ստեղծագործական միտքն ու վառ երեւակայութիւնը: Կամարի գագաթին կայ Ս. Հոգին խորհրդանշող դուխը դէպի վար իջած՝ թեւատարած աղանիի գեղեցիկ մանրաքանդակը, որ յաւելեալ խորհրդաւորութիւն տուած է յօրինուածքին:

Հետաքրքրական իրողութիւն է, որ մինչեւ օրս, ամէն տարի Խաչի տօնին յատկապէս այս ճաճանչախաչը դուրս հանուելով խաչը կը փառաւորուի: Հին աւանդութեան համաձայն խաչը կը զարդարուի ձիթենիի ոստերով եւ ծաղիկներով եւ ժողովուրդը թափօր կը դառնայ, օրհնութիւն եւ աղօթք կը կատարուի: Ծաճանչազարդը ունի զոյգ արձանագրութիւններ.

ա. «ՅԻՇԱՍԱԿ Է ԽԱՉՍ ԱՐԵՒԵԼՅԻ ՈՍԿԱՆԻ ՈՐԴՈՒՆ ՀԱՆԳՈՒՅԵԱԼ ՄԻՆԱՍԻՆ ԵՒ ԾՆՕՂԻՆ ԵԴԻՍԱԲԵԹԻՆ Ի ԴՈՒՈՆ ՍԲ. ԶԱՌԱՄՆԻՑ ՄԱՆԿԱՆՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒՆ /1789/»:

բ. «ՅԻՇԵԱՅ ՀԱՅՐ ԵՐԿՆԱԽՈՐ ՎԱՍՆ ՈՐԴՈՅ ԶՈ ՍԲ ՉԱՐՉԱՐԱՆԱՅՆ ԸԶՉՈՂԳԻ ԾԱՌԱՅԻ ԅՅԻՇԱՍԱԿ ՏՎՈՂԱ ՋՈՒՂԱՅԵՑԻ Խ.Պ. ԵՒ ԻՒՐ ԱՍԵՆԱՅՆ ԿԵՆԹԱՆԱՅՆ ԵՒ ՆՆՋԵՑԵԼՈՅՆ Ի ԴՈՒՈՆ ՍԲ. Խ.[ՔԱՂԱՄԻՏ] ՄԱՆԿԱՆՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒՆ 1789»:

¹ Իրրեւ շարունակութիւն նախորդ յօդուածի (Վարդի Քէշիշեան, «Հայկաի Գանձատան Սրբազան Մասունքներն Ու Մասնատուիքը», Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հտր. Լ, 2010, էջ 567-592) այստեղ կը ներկայացնենք Հայկաի Գանձատան մասանց պահարաններու խումբ մը, որոնք իրենց գեղարուեստական արժանիքներով կը միանան Հայ եկեղեցական մշակոյթի հարուստ ժառանգութեան:

² Վառվառէ կոյս: Պափղաղանիոյ Հելիոպոլիս քաղաքնէ: քրիստոնէական հաւատքին համար դատապարտուած էր գլխատումի: Քրիստոնեաներու հալածանքներու դադարումէն յետոյ, Վառվառա կոյսը Կոստանդիանոս կայսրի օրով մեծ ժողովրդական նոթիքն կը ստանայ Արեւելքի եւ Արեւմուտքի մէջ հաւասարապէս եւ իր մասունքները կը տարածուին ամէնուրեք:

Մեզի ծանօթ աղբիւրներու մէջ չենք հանդիպիր Վառվառէ կոյսի մասանց յիշատակութեան: Սրբուհիին մատուռ-եկեղեցին գտնուած է Կարինի մօտերը, նշխարները Հոն թաղուած ըլլալով ժողովուրդին կողմէ կոչուած է Սրբուհի Վառվառէի գերեզման: Կարելի է երթադրել, որ այս մասնախաւն այլ Հայէպ ընտուած ըլլայ Կարինէն կամ աւոր մօտ վայրէ մը, թէեւ այդ հաստատող որեւէ փաստ չունինք: Աշխատանքին նրբութիւնն ու ոճական առանձնախտկութիւնները, ինչպէս նաեւ շրջանին բնորոշ տարրերը խորհիլ կու տան թէ ան ստեղծուած է հայ արաթագործութեան դարգացած կեդրոնի մը մէջ, հաւանաբար՝ Կարին, Երզնկա եւն:

³ «Կենաց Փայտ»: Քրիստոսի խաչելութեանը ծառայած խաչի փայտէն մանր կտոր կամ փշուր (նաեւ «Քաջափայտ Յիսուսի», «Սբ. Քաջ», «Փայտ կենաց» կամ «Սբ. Նշան»): Ընդհանրապէս գտնուուած կ'ըլլայ յատուկ զարդարուած ու ճանաչաւոր անօթի մը մէջ, վարէն բռնելու կոթանդ-պատուանդան ունի, որ սեղաններու վրայ կը դրուի որպէս հաւատացեալներու յարգանքի նշան եւ որոշեալ օրերու կամ բարեպաշտներու ցանկութեամբ անով խաչահանգիստ կամ խաչալուծայ կը կատարուի, օրհնուած ջուր կը պատարտուի հիւանդներու բժշկութեան, տուներու շինութեան, կամ ձեռնարկուներու յաջորդութեան համար: Հայկական գաւառներու գրեթէ բոլոր գլխաւոր եկեղեցիներն ու վանքերը ունեցած են խաչափայտ:

⁴ Ս. Կարապետի մասունքները պահուած են Մշոյ Հռչակաւոր Սբ. Կարապետի կամ Գլակայ կամ Իննակեան վանքին մէջ: Աւանդութեան համաձայն Ս. Գրիգոր Լուսաւորի Հեթանոսական մեհեանները կործանելով նոյն տեղը շինած է եկեղեցի եւ վանք՝ եւ Հոն ամփոփած է Ս. Կարապետի նշխարները, այդ պատճառով ժողովուրդը զայն կոչած է Ս. Կարապետու գերեզման: Դարեր շարունակ Ս. Կարապետի վանքը եղած է հայ ժողովուրդի ամէնէն սիրելի ուխտատեղիներէն մին: Ս. Կարապետի մասունքները գտնուած են նաեւ Կեսարիայ Ս. Կարապետի վանքին, Յովհաննավանքի, Գանձատարի վանքի, Հայուորիկի, Հաւուց Թառի, Ս. Էմմիածինի եւ շատ այլ վանքերու ու եկեղեցիներու մէջ:

⁶ Երմոգինէ վկայ: Եղած է գիտուն եւ հարուստան ծնունդով ամենացի Մեծն Մինասին ուսումնական ընկերը, որ Դիոկղեսիանոս կայսր կողմէ զրկուած էր Աղեքսանդրիա տեղական խռովութիւնը ճնշելու: Տարի մը Եգիպտոս մնալէ ետք, Մինաս հրապարակա կը յայտարարէ իր քրիստոնէութիւնը եւ իր իմաստութեամբ ու բարեգործութիւններով համընդհանրաբար ուշադրութեան առարկայ կը դառնայ: Կայսր այս լսելով Աղեքսանդրիա կը զրկէ Երմոգինէսը, որ ոճարգատ ատենի առջեւ կը կանչէ Մինասը, բայց յաղթուելով անոր պատասխաններէն կտրել կու տայ անոր լեզուն եւ փորել՝ աչքերը: Սակայն, երբ կը տեսնէ անոր բժշկութեան հրաշքը ինչ ալ կ'ընդունի քրիստոնէութիւնը եւ Աղեքսանդրիոյ պատրիարքէն եպիսկոպոս ձեռնադրուելով կը սկսի Աւետարանի քարոզել: Այն ատեն կայսրը անձամբ Եգիպտոս կու գայ եւ դատարարով նորանոր շարքարանքներու կ'ենթարկէ Մինասն ու Երմոգինէսը, որոնք դարձեալ

հրաշքով կը բժշկուին: Ծարունակելով իր անգթութիւնները, կայսրը ի վերջոյ գլխատել կու տայ Մինասն ու Երմոգինէսը:

Հայ եկեղեցին այս վկայից յիշատակի օրը կը նշէ Սր. Յակոբայ պահոց Երեքշաբթին, Աղբիւրներու համաձայն Սր. Երմոգինէի մատուցէն կը պահուի էջմիածինի վանքին մէջ:

⁶ Պանթալէոն վկայ (բժիշկ): Պանթալէոն Նիկոմիդացի. մատաղ հասակէն հետեւած էր բժշկական ուսման: Եռասուն ուշադրութիւնը դրաւած է Երմոգայտո քահանային, որ Երկու Բիւրքէն ազատուածներէն էր եւ կը մնար թաքստոցին մէջ. Անոր ազդեցութեամբ Ֆիզիքական բժշկութեան արհեստը թողլով հոգեւոր բժշկութեան կոչումը կը զգայ իր մէջ: Հիւանդներ բժշկած է աղօթքով ու Յիսուսի անունով: Աւանդութեան համաձայն, երբ Մարտիմիանոս կայսրը կը հրամայէ գլխատել Պանթալէոնը, փոխան արեւելի կաթի կը յորդի անոր պարանոցէն: Հրաման կը տրուի որ այրեն նահատակին մարմինը, բայց ջրիստոնեաներն արդէն փութացեր էին վերցնել եւ պահել անոր մարմինը: Իր կատարած բժշկութիւններուն համար կոչուած է Սր. Պանթալէոն բժիշկ: Իր մատուցները գտնուած են Ս. էջմիածինի վանքին, Զարեքայ վանքին եւ Սր. Նշանի վանքին (Սեբաստիա) մէջ:

⁷ Ս. Գէորգ Զօրավար, Գ.-Դ. դարերու վկայ, Հայ Առաքելական Եկեղեցիի տօնելի սուրբերէն: Հասակ առած է ջրիստոնեայ ընտանիքի մէջ. Չինուորագրուելով, իր անօրինակ արիութեան եւ իմաստութեան շնորհիւ հռոմէացի Դիոկղետիանոս կայսրի օրօք (284-305) հասած է զօրավարի աստիճանի: Երբ սկսած են ջրիստոնեաներու դէմ հալածանքները, Գէորգ պատուած է քաղաքին հրապարակին մէջ կախուած ընդդէմ ջրիստոնէութեան արքունական հրովարտակը: Այդ արարքին համար, ենթարկուած է չարչարանքներու, սակայն ոչ միայն չէ ուրացած հաւատքը, այլեւ Տէրունական խօսքով քաջաբերած հայրենակիցները՝ կոչելով չմխտնալ անոնցմէ, ովքեր ի զօրու են մարմինը մեղցնել, բայց ոչ հոգին:

Բազմաթիւ աւանդութիւններ հիւսուած են Ս. Գէորգի մասին, որոնցմէ մէկուն համաձայն ան վիրապն սպաննելով, ազատած է կոյս մը: Ընդհանրապէս ընկալուած է իրրեւ վիշապապան սուրբ:

Ս. Գէորգի անունով եկեղեցիներ ունին եւ հայերը եւ եւրոպացիք: Հայ եկեղեցին անոր յիշատակը կը տօնէ Ռայվերացի երկրորդ Կիրակին յաջորդող Շաբաթ օրը:

Ս. Գէորգ Զօրավարի մատուցները պահպանուած են Հայաստանի բազմաթիւ եկեղեցիներու եւ վանքերու մէջ, տրուած ըլլալով, որ Ս. Գէորգ ամէնէն ժողովրդական սուրբերէն մէկն է: Անոր մատուցները գտնուած են իր յիշատակին կառուցուած վանքերու եւ եկեղեցիներու, ինչպէս նաեւ զանազան սուրբերու անունը կրող սրբարաններու մէջ: Ցայտնի են՝ Մուղնիի Ս. Գէորգ, Գոմաց կամ Տատրակարանի Ս. Աստուածածնի (Վան-Վասպուրական), Լիմ Անապատի Ս. Գէորգ, Ս. էջմիածնի, Ղուլէ Ս. Գէորգ (Ռարբերդ), Զոջգուլի Ս. Գէորգ Վանք (Վան-Վասպուրական) եւ այլ վանքերու մէջ պահուող Ս. Գէորգի մատուցները: Ուշագրաւ է, որ ԺԷ. դարուն հալէպի մէջ նոյնպէս, հայ մարդը պահպանելով հայրենի երկրին դարաւոր աւանդութիւնը, փորձած է նոր ընակավայրին մէջ ստեղծել հաւատքի եւ պաշտամունքի այն հարազատ միջավայրը, որ պիտի ըլլար իր հաւատքի ապաւնը: Ասոր վառ օրինակներէն մէկը կը հանդիսանայ Ս. Գէորգի մատուցը պարունակող մասնախաչը:

⁸ Նոյեան Տապան: Նոյեան Տապանի փայտի բեկոր եւ կամ «Տախտակն սուրբ տապանին Նոյեան նահապետին»: Այս մատուցէն կը գտնուէր Այրիվանք կամ Գեղարդայ վանք, Սր. Նշանի վանք (Սեբաստիա), Կապուտկողի Ս. Յակոբի վանք (Վասպուրական) մէջ:

⁹ Կիրակոս Ա. Աջապահան Կիրիկիոյ Մեծագործ կաթողիկոս, 1797-1822:

THE SACRED RELICS AND SACRED BOXES OF
THE ZAREHIAN TREASURE HOUSE OF ALEPPO (B)

(Summary)

VARTY KESHISHIAN

This is part two of an article the author published in the previous volume of the Haigazian Armenological Review. It sheds light on five cross relics preserved in the Zarehian Treasure House (Zarehian Kantsadoun) of Aleppo.

Keshishian assesses the historical, ecclesiastical and cultural value of these items in the context of the history of the Armenians of Aleppo, the Christian conceptualisation of saints and sanctity, and the reverence and worshipping of these sacred relics that exists among Christians.

The items described are crosses of different shapes which decorate the altar. Keshishian details their inscriptions and motifs and traces their origins.

These items present different schools and styles of Armenian silversmithing and include remarkable samples that extend from the 18th to 20th century. Some of the items were produced in Aleppo; others were salvaged by the Armenian deportees of Aintab and constitute a precious part of the Zarehian Treasure House collection.

